

ΟΜΙΛΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου
ἀφιερωμένου στή μνήμη τοῦ
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1995

ASSOCIATION D'ÉTUDE DES LUMIÈRES EN GRÈCE

CULTURE ET SOCIÉTÉ
NÉOHELLÉNIQUES

Actes d'un Congrès International
dédié à la mémoire de
C. TH. DIMARAS

Textes recueillis
par
DIMITRIS
APOSTOLOPOULOS

ATHÈNES 1995

ΟΜΙΛΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου
ἀφιερωμένου στη μνήμη του
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1995

Ὀργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Συνεδρίου

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Οἱ ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου ἔγιναν στὴν Ἀθήνα,
στὸ Ἀμφιθέατρο «Λ. Ζέρβας» τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν,
στὶς 29, 30 Σεπτεμβρίου καὶ 1η Ὀκτωβρίου 1993.

ISBN 960 - 85030 - 1-9

Περιεχόμενα

Δ. Γ. Α., Προλογικό σημείωμα	7
------------------------------------	---

ΜΕΣ' ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΕΨΙΑ - Η ΤΟΥΡΚΟΠΑΤΗΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, 'Ο «Λόγος» τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου «κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος»	15
Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η Πολιτικὴ καὶ τὸ Δίκαιο «μέσ' ἀπὸ τὰ ἐρεΨια»	29

ΣΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΩΝ ΦΑΝΑΡΙΩΤΩΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Χρῦσανθος Νοταράς: ἡ θέση του γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τῶν ἀρχόντων	43
ΜΑΡΙΑ Α. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ χειρόγραφο «Περὶ ἀνεξίτηρσκειας» τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη (Πρόδρομη ἀνακοίνωση)	51
ΛΑΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, Περὶ ἀγίων, εἰκόπων καὶ θαυμάτων	59
ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Κλέφτες τῆς Τουρκίας καὶ τὰ τραγοῦδια τους	87

Η ΝΕΑ ΗΘΙΚΗ - ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, Τὸ παραμῦθι τῶν ἀστῶν. Σκέψεις γιὰ τὶς ἀπαρχές τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος	97
ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, Δημήτριος Δάρβαρης: Οἱ περὶ «ἠθικῆς» ἀντιλήψεις του	107
ΣΤΕΡ. ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, Γιὰ τὴν ἐπιγράτση τοῦ ἐθνικοῦ δνόματος	121

«ΔΡΑΞΑΣΘΕ ΠΑΙΔΕΙΑΣ»

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, 'Η παιδεία στὴν 'Ηπειρο (ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰ.)	133
ΑΡ. Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, Τὰ «φῶτα» καὶ ἡ διοικητικὴ διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὴν 'Επανάσταση	141
ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΤΙΔΑΗ-ΤΣΙΤΣΩΝΗ, 'Η συμβολὴ τοῦ Friedrich Thiersch στὴ διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς παιδείας	145
ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΛΑΡΔΗ-HERING, 'Εκπαίδευση στὴ Διασπορά: Πρὸς μὴ παιδεία ἐλληνικὴ ἢ πρὸς «θεραπεία» τῆς πολυγλωσσίας;	153
ΑΝΤΕΙΑ ΦΡΑΝΤΖΗ, 'Ο Ε. Α. Σοφοκλῆς καὶ ἡ πρώτη νεοελληνικὴ «Χρηστομάθεια» στὴς Η.Π.Α.	179

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, Λεξιλόγια καὶ Διαφωτισμός: Οἱ 'Εφημερίδες τοῦ Π. Κοδρικῆ	195
--	-----

ΝΤΙΝΟΣ ΓΕΩΡΓΟΓΑΗΣ, Περί τῶ Ἑλληνοαλβανικῶ Λεξικῶ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη	221
NADJA DANOVA, Λεξικογραφία καὶ ἰδεολογία: ἡ περίπτωση τοῦ Constantin Fotinof (1785-1858)	227

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΕΚΟΣ, «Μέση ὁδὸς» καὶ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς. Σχόλιο σὲ μιὰ αὐτοκριτικὴ τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴ γλωσσικὴ του θεωρία	237
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, Ἀπὸ τὴν κριτικὴ στὴν ἄρνηση τῆς παράδοσης: ἡ περίπτωση τοῦ Κοραῆ	249
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΕΒΝΙΤΗΣ, Σημειώσεις γιὰ τὸ Διαφωτισμὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1821	257

ΣΤΟΝ «ΜΕΓΑΛΟ ΑΙΩΝΑ»

ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ἀναμορφώσεις ἢ ὁ Νέος Ἴατρος	267
CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Lecture politique et intérêt pour l'histoire dans quelques miscellanées manuscrites grecques de Bucarest	285
ΒΑΣ. ΒΑ. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Οἱ πρῶτες ἐφημερίδες τῆς Ἐρμούπολης: φιλολογικὲς καὶ πολιτικὲς ἀνιχνεύσεις	295
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ συλλογὴ τῶν τοπικῶν νομικῶν ἐθίμων καὶ ὁ Λεωνίδας Χρυσανθόπουλος	315
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Ἀπὸ τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὸν Μοντεχρίστον: ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος στὴ νεοελληνικὴ παιδεία	333
ΓΙΩΡΓΙΟΣ Γ. ΛΑΪΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, Φιλολογικὰ εὐτράπελα. Ὁ ποιητὴς Γεώργιος Ἐξαρχόπουλος Ματθαίου, ἐκ τῆς νήσου Ἀμοργοῦ Ῥομοφαίου καὶ τῶν ποιητῶν κορυφαίου	363
Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Παραλογοτεχνία καὶ κοινωνικὴ πραγματικότης (Ἡ περίπτωση τῶν ληστρικῶν μυθιστορημάτων)	381
ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ, Ἡ οἰκογένεια τοῦ Κων. Οἰκονόμου μέσα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῆς (1821-1832)	395
ΕΡΗ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Στολισμένη μὲ γράμματα» (Ἡ εἰκόνα τῆς μορφωμένης Ἑλληνίδας στὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα)	421
ANNITA ΠΡΑΣΣΑ, Ἡ «Φιλοπρόοδος Ἐταιρεία»: ἕνας πολιτιστικὸς σύλλογος στὸ Βόλο (1892-1893)	437
ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΕΦΑΛΛΗΝΑΙΟΥ, Μηχανισμοὶ ἐνίσχυσης τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. «Ἡ διατήρησις καὶ μετὰδοσις τῶν ἐθνικῶν ἀναμνήσεων»	451

ΝΕΕΣ ΠΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΕΛΠΙΔΕΣ

ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ, Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση 1880-1964: Μία πρώτη παράλληλη ἀνάγνωση τῶν εἰσηγητικῶν ἐκθέσεων	475
--	-----

ΡΕΝΑ ΣΤΑΥΡΙΑΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, «Οί μελλοντικές κατευθύνσεις τῆς φυλῆς». Προβληματισμοί Ἑλλήνων διανοουμένων μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους	491
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, Γράμματα τοῦ Γ. Σεφέρη στὸν Γ. Ἀποστολίδη	499
ΚΥΡ. ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Φιλολογικά ψευδώνυμα. Μέθοδοι προσέγγισης καὶ προβλήματα ἀνίχνευσης, ταύτισης καὶ ἀποκατάστασης	511
JACQUES BOUCHARD, Ἐπτά καὶ ἓνα κεφάλαια γιὰ τὴν ποίηση	519

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΣΙΑ, Ὁ ποιητὴς Ἀλέξανδρος Σούτσος καὶ ἡ κλίση του στὴν ἱστοριογραφία	531
Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, Ἡ ἀνακάλυψη τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἐν- νοιολογικὴ προετοιμασία τοῦ Ἑρμάννου Λούντζη	543
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Συγκριτικὲς προσεγγίσεις στὸν Νεοελλη- νικὸ Διαφωτισμὸ	567
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Ἡ «τέχνη» τοῦ ἱστοριογράφου: Κ. Θ. Δημαρᾶς καὶ Νίκος Σβορώνος	579
MARIO VITTI, Ἡ ἱστοριογραφία ὡς αὐτοβιογραφία	587
Γ. Β. ΔΕΡΤΙΑΗΣ, «Φαντασία πιθανή»: ἱστορία, ἀπροσδιοριστία καὶ προ- βλεψιμότητα	593
TABLE DES MATIÈRES	641

Χρυσάνθος Νοτοράς: ἡ θέση του γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τῶν ἀρχόντων

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες — ἔταν ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται στὶς κωδικοποιήσεις κανόνων ἀλλὰ καὶ νὰ χρησιμοποιεῖται στὶς μεταξὺ τῶν χριστιανῶν διαφορῆς — καὶ ὡς τὸν προχωρημένο 19ο αἰ. ἀποτέλεσε τὸ σπουδαιότερο καὶ πλέον ἀποτελεσματικὸ ὄπλο στὰ χέρια τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων ἔναντι τῶν παρανομούντων χριστιανῶν. Ἡ ἐπίδοσή της ὑπῆρξε μεγάλη κυρίως κατὰ τὴν διάρκειά τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν ἡ πολιτικὴ κατάστασις εὐνόησε ἀκόμα περισσότερο τὴν προσφυγὴ τῶν ὑποδούλων στὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη· αὐτὴ ἡ τελευταία ὑπὸ τὴν πίεσις τῶν νέων ἀρμοδιοτήτων της θὰ κάνει χρῆσις τῆς ποινῆς τόσο στὸ προληπτικὸ ὅσο καὶ στὸ κατασταλτικὸ ἐπίπεδο. Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ νέου εἰδικοῦ βάρους ποὺ προσλαμβάνει τὸ ἐπιτίμιο εἶναι ἡ ἐπέκτασις τῆς χρήσις του σὲ πολλὰς δραστηριότητες τοῦ κοινωνικοῦ βίου — πέραν βεβαίως τῶν καθαρὰ ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων — ὅπως λ.χ. εἶναι οἱ διαφορῆς γιὰ οἰκονομικὰ ζητήματα, στὴν διευθέτησις τῶν ὁμοίων θὰ παρέμβει μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία ἢ τουλάχιστον θὰ ἀποτελέσει τὸν πρώτο ἀναβαθμὸ στὴν διαδικασίᾳ ἀποκατάστασις τοῦ δικαίου. Ὅπως εἶναι εὐλόγο, ἡ ἐκτεταμένη χρῆσις τοῦ ἀφορισμοῦ μὲ ὅσα αὐτὴ συνεπάγεται, πέραν τῶν ἄλλων, ἀποτέλεσε βασικὸ συντελεστὴ στὴν διαμόρφωσις τῆς νοοτροπίας καὶ συμπεριφορᾶς τοῦ ὑπόδουλου χριστιανοῦ. Τοῦτο ἐπειδὴ ἡ δημιουργία τοῦ φόβου ποὺ ἐπιδιώκεται μέσω τῶν ἀφοριστικῶν ἀπειλῶν εἶταν δυνατόν νὰ συντελέσει στὸν ὑπερτονισμὸ «ἀλόγων» φαινομένων (βρυκόλακες, ἄλιωτοι νεκροὶ κ.τ.δ.) τὰ ὅποια μὲ τὴν σειρὰ τους μποροῦν νὰ προσδιορῶσιν τὴν συμπεριφορὰ τῶν χριστιανῶν.

Βεβαίως σήμερα ὁ λόγος δὲν εἶναι γενικῶς περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ.¹ Ὡστόσο προκειμένου νὰ σχηματίσουμε χονδρικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπιτιμίου πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἔναντιόν τῆς ποινῆς — ἡ ἐκτεταμένη

1. Τὰ θέματα αὐτὰ πραγματεύομαι διεξοδικὰ στὴν ἀνεκδότῃ ἀκόμα διδακτορικῇ μου διατριβῇ ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τὸ εἰδικὸ βᾶρος ποὺ αὐτὴ ἀπέκτησε κατὰ τὴν διάρκειά τῆς Τουρκοκρατίας.

έφαρμογή τῆς ὁποίας πολλές φορές ὀδήγησε σὲ καταχρήσεις καὶ ὑπερβολές— γρήγορα ἐφανίστηκε ὀξεία κριτική, πού κυρίως προήλθε ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησίας. "Ἄν ἀφήσουμε προσωρινὰ κατὰ μέρος τὶς νομοθετικὲς—ἐκκλησιαστικὲς ἀλλὰ καὶ πολιτικὲς— ρυθμίσεις πού κυρίως ἀπέβλεπαν στὸν προληπτικὸ περιορισμὸ τῆς ποινῆς θεσπίζοντας τὰ ὅρια ἐντὸς τῶν ὁποίων ὄφειλε νὰ κινεῖται, ζωνηρὴ ἀκούστηκε καὶ ἡ φωνὴ τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη, τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ καὶ ἀργότερα τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἰθυνόντων ἐναντίον τῆς γενικευμένης καὶ παράλογης ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου· βεβαίως καθένας τους εἶχε διαφορετικοὺς λόγους κάθε φορά γιὰ νὰ ἀσκήσει τὴν κριτικὴ του.

Στὴ σειρὰ αὐτῆ—καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ τῆς ὅσον ἀφορᾶ τοὺς νεότερους χρόνους— πρέπει τώρα νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸν Χρῦσανθο Νοταρᾶ. Ἰεράρχης μὲ πολυετεῖς καὶ πολύμοχθες σπουδές² στὴν Δύση συνδέεται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὴν ἄνοδο τῶν Φαναριωτῶν. "Ἄλλωστε ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ἡ ἐξάρτηση αὐτῆς ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῶν Ἡγεμονιῶν σχεδὸν τὸν ὑποχρεώνει νὰ κινεῖται συγχὰ στὸν γῶρο τῆς Μολδοβλαχίας.³

Στὰ τέλη λοιπὸν τοῦ 17ου αἰ. ὁ Χρῦσανθος βρίσκεται στὴν ἡγεμονικὴ αὐλὴ τῆς Βλαχίας, ἀρχιμανδρίτης ἀκόμα (πατριάρχης Ἱεροσολύμων θὰ γίνῃ τὸ 1707, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δοσιθέου), ὅπου συντάσσει πραγματεία περὶ ἀφορισμοῦ,⁴ ἡ ὁποία ὅμως δὲν θὰ φθάσει τελικὰ ποτὲ στὸ τυπογραφεῖο.⁵

2. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Νικόλαου Κομνηνοῦ Παπαδόπουλου ὁ ὁποῖος ὀνομάζει τὶς σπουδὲς τοῦ μετέπειτα πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων «χρυσάνθεις», θέλοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ τονίσει τὸ εὖρος καὶ τὴν διάρκεια τῶν σπουδῶν τοῦ νεαροῦ Νοταρᾶ.

3. Χαρακτηριστικὴ ἐκδήλωση τοῦ ἰδεολογικοῦ κλίματος πού ὑποχρεώνεται νὰ ὑπηρετήσει ὁ νεαρὸς τότε ἀρχιμανδρίτης εἶναι ἡ δημοσίευση τὸ 1691 τῆς μετάφρασης τοῦ τυπικοῦ πλέον κειμένου, δηλαδὴ τῶν *Συμβουλῶν τοῦ Βασιλείου Α'* τοῦ Μακεδόνα πρὸς τὸν υἱὸν του Λέοντα (E. Legrand, Bibliographie Hellénique 17ος αἰ., τ. 3, ἀρ. 643).

4. Ἡ πραγματεία τιτλοφορεῖται «Χρυσάνθου πρεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδρίτου τοῦ ἀποστολικῶν τῶν Ἱεροσολύμων ἀγιωτάτου πατριαρχικοῦ θρόνου, περὶ ἀφορισμοῦ, κατ' αἴτησιν τοῦ γαληνοτάτου καὶ θεοσεβεστάτου αὐθέντου καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βεσαράβα Πραγκοβάνου βοεβόδα».

5. Σῶζεται σὲ τρία χειρόγραφα: Μετοχίου τοῦ Παναχίου Τάφου (ΕΒΕ 69), πατριαρχεῖου Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (Με 658)· γιὰ τὰ δύο πρῶτα βλ. τὴν περιγραφὴ τους ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα στὴν *Ἱεροσο-*

Ἡ πραγματεία τοῦ Χρυσάνθου περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου μιὰ ὀλοκληρωμένη μελέτη περὶ τοῦ ἐπιτιμίου ἀπὸ θεολογικῆς βεβαίως πλευρᾶς. Ὁ λόγιος ἱεράρχης δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν θεία προέλευση τῆς ποινῆς, τὴν ἀποτελεσματικότητά της, τὰ σοβαρὰ ἀρνητικὰ ἐπακόλουθα εἰς βάρος τῶν ἀφορισμένων· ἐπιπλέον προσδιορίζει με σαφήνεια τὰ ὅρια εὐθύνῃς τοῦ ἐπιτιμίου καὶ δὲν διστάζει προκειμένου νὰ ἐρμηνεύσει τὸ φαινόμενο τῆς ἀδιαλυσίας τῶν νεκρῶν σωμάτων τῶν ἀφορισμένων νὰ μιλήσει γιὰ θαῦμα καὶ θεῖο σημεῖο προορισμένο ἀπὸ τὸν Θεὸ μόνο γιὰ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Θέτει μὲ ἄλλα λόγια θέμα δόγματος ἐξ ἀποκαλύψεως διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Θεὸς θαυματουργεῖ ἀποκαλυπτόμενος στὴν ὀρθὴ ἀνατολικὴ ἐκκλησία διὰ τοῦ ἀδιαλύτου πτώματος.

Αὐτὰ ὅλα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι βρίσκονται μέσα στὰ κανονικὰ θεολογικὰ ὅρια ἀφοῦ ἀποτελοῦν προσεγγίσεις καὶ ἄλλων, προγενεστέρων τοῦ Χρυσάνθου ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν.⁶ Ὡστόσο ὁ Χρυσάνθος θὰ προχωρήσει ἕνα βῆμα παραπάνω ἐγκαινιάζοντας τὴν κριτικὴ γιὰ τὴν ἀλόγιστη χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς προϊσταμένους· θὰ ἐντοπίσει ὡς βασικὸ λόγὸ τῆς ἀναποτελεσματικότητος τῆς ποινῆς τὴν συχνὴ χρῆση τῆς ἀκόμα καὶ γιὰ ἀσήμαντες ὑποθέσεις· τοῦτο ἔχει ὡς συνέπεια οἱ χριστιανοὶ νὰ ἐξοικειώνονται μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἐπιτιμίου καὶ ἔτσι νὰ ἐξουδετερώνεται τὸ ἀποτρεπτικὸ τῶν παρανομῶν πράξεων μέσο: «ἔθεν οἱ ἀρχιερεῖς ἂν ἐκατοῦσαν τὸν ἀφορισμὸν διὰ μεγάλας αἰτίας καὶ ἀμαρτίας, δὲν ἦτον τόσον καταφρονημένος, ἀμὴ διατὶ τὸν δίδουν εἰς κάθε παραμικρὰν αἰτίαν, δὲν τὸν πολυψηφοῦσιν, ἐπειδὴ καὶ τὸν ἐσυνῆθισαν».⁷

Αὐτὰ τὰ λόγια, μολοντί προσπαθοῦν νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἐπιτιμίου, ἀποτελοῦν συγχρόνως καὶ τὴν πρώτη κρι-

λυμητικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 1, σ. 301 καὶ τ. 4, σ. 85-86 καὶ ἀπὸ τὸν Κύριλλο Ἀθανασιάδη, «Χρυσάνθος Ἱεροσολύμων ὁ Νοταρᾶς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 4 (1883-1884) 82· τὸ τρίτο χειρόγραφο ἔχει δημοσευτεῖ ἀπὸ τὸν Τιμόθεο Ἱεροσολύμων, «Ὁ πατριάρχης Χρυσάνθος καὶ ὁ ἀφορισμός», *Νέα Σιών*, 33 (1938) 66-74· τελικὰ ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ μερικὴ ἀναδημοσίευση, ὅπως εἶχα ἀρχικὰ υποθέσει, ἀλλὰ γιὰ συνολικὴ μόνο πού τὸ ἀντίγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἀντιγράφει μόνο τὰ πρῶτα πέντε φύλλα τοῦ πρωτοτύπου. Πρόθεσή μου εἶναι νὰ προβῶ σὲ πλήρη ἐκδόση τῆς πραγματείας ἀφοῦ πρῶτα ἀποκτήσω ἀντίγραφο καὶ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ χειρογράφου. Φυσικὰ ὅπου γίνονται ἀναφορὲς στὸ κείμενο πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς ΕΒΕ.

6. Βλ. λ.χ. τὴν ἀνάλογη προσέγγιση τοῦ Μητροφάνη Κριτόπουλου στὸ Ἰωάννης Καρμίρης, *Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1937, σ. 78.

7. ΕΒΕ 69, φ. 7r.

τική τοποθέτηση του Χρυσάνθου· όμως το πράγμα δεν θά μείνει εκεί· ο λόγιος αρχιμανδρίτης θά προχωρήσει ακόμα περισσότερο προσδιορίζοντας και τεκμηριώνοντας με στοιχεία την άποψη ότι από την έμβέλεια τής ποιηής πρέπει να εξαιρεθεί όπωσδήποτε ή τάξη τών άρχόντων. Ή εκκλησία δεν πρέπει να επιβάλλει με κανένα τρόπο επιτίμια, δηλαδή αφορισμούς, έναντιόν τών Ισχυρών, έναντιόν τών άρχόντων.

Στήν ανάλυση του επιτιμίου, που είχε προηγουμένως κάνει, ο Χρυσάνθος δεν είχε θέσει με κανένα τρόπο ζήτημα αναρμοδιότητας τών Ιεραρχών να ασχοληθούν με τις πράξεις τής πολιτικής εξουσίας. Ός προς το ζήτημα αυτό άλλωστε ή θέση του είναι σαφής και κατηγορηματική: «Έχουσι λοιπόν εξουσίαν οί Ιεράρχαι έξωτερικήν και κριτικήν, όθεν και δύνονται οί Ιεράρχαι να τούς αφορίσουν»⁸ (τούς άρχοντες)· και σέ άλλο σημείο επαναλαμβάνει «...δύνатаι όμως ό προσετώς να αφορίση και άρχοντας και ήγεμόνας και βασιλείς και αυτοκράτορας και κάθε άκρον κράτος λαϊκόν τής οικουμένης, διότι και αύτοι είναι ύποτεταγμένοι αύτῶ εις τά Ιερά και πνευματικά, και είναι πρόβαρα τής ποιμνης αύτου».⁹

Έξασφαλίζει λοιπόν με τόν τρόπο αυτό ο Χρυσάνθος την ύπεροχή τής εκκλησιαστικής εξουσίας έναντι τής πολιτικής εξουσίας και συγχρόνως βεβαίως εξασφαλίζεται και ό ίδιος από πιθανά θεολογικά όλισθήματα. Όστόσο αυτά όλα κατά τόν Χρυσάνθο δεν Ισχύουν όταν αντιμετώπιζονται τής εκκλησιαστικής δικαιοσύνης είναι οί Ισχυροί, οί άρχοντες. Με άλλα λόγια εκείνο που προέχει σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι το γενικότερο συμφέρον τής εκκλησίας, το όποιο κινδυνεύει σοβαρά από παρόμοιες ενέργειες. Έτσι οί εκκλησιαστικοί προσετώτες που καλούνται να αντιμετώπισουν τέτοια θέματα πρέπει να σταθμίζουν κάθε φορά καλά τά πράγματα και να μην υπερέβδλλον στις κρίσεις τών άρχόντων, δηλαδή να δείχνουν μεγάλη μετριοπάθεια και έν τέλει άνοχη έναντι τών επιληψίμων πράξεων τών Ισχυρών.

Είται βεβαίως προφανές ότι ο Χρυσάνθος επιζητεί να συντελέσει με το έργο του δηλαδή με τις απόψεις του ώστε να υπάρχουν αγαθές σχέσεις μεταξύ τών ήγγέτιδων τάξεων τής εποχής εκείνης. Έκκλησιαστικός και ό ίδιος έν μέσω του ήγεμονικού περιβάλλοντος τής Μολδοβλαχίας και γνωρίζοντας πολύ καλά και από πρώτο χέρι τις ποικιλότερες ανάγκες τής εκκλησίας ή κάλυψη τών όποίων έξαρτάται κατά μεγάλο μέρος από την βούληση τών Φαναριωτών ήγεμόνων, δεν μπορεί να άποδεχθεί

8. EBE 69, φ. 6r.

9. EBE 69, φ. 6r.

δξύτερες και κρίσεις που ένδεχομένως θα δημιουργούσε ή έπιβολή έπιτιμιών κατά τών άρχόντων. Όστόσο την γενικότερη αυτή και σαφέστατη προοπτική, πάντοτε προσπαθεί να την επενδύσει με θεολογικά έπιχειρήματα ώστε να ικανοποιεί και την εκκλησιαστική ιεραρχία και μάλιστα την περισσότερο συντηρητική πλευρά της. Τα έπιχειρήματα αυτά ως προς την έπιβολή του άφορισμού είναι ότι από την χρήση του έπιτιμιού πρέπει να άναμένεται ως άποτέλεσμα ή θετική άνταπόκριση του άπειλουμένου με άφορισμό ή του άφορισμένου, δηλαδή ή έπαναφορά του στο δρόμο του δικαίου και ή έξομάλυνση τών μεταξύ τών χριστιανών ύφισταμένων διαφορών. Αυτά όλα όμως δέν είναι βέβαιο ότι θα έπιτευχθούν με τόν άφορισμό τών άρχόντων έπειδή αυτοί, στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι βέβαιο ότι θα άντιδράσουν άρνητικά και κατά συνέπεια ή βασική διάσταση του έπιτιμιού θα χαθεί άφου δέν θα έχει έπιτευχθεί ό στόχος που επιδιώκεται διά τής έπιβολής τής ποινής.

Η άποψη αυτή του Χρυσάνθου προέρχεται, κατά τη γνώμη μας, μάλλον από την διάθεση ύποχώρησης ή καλύτερα θα λέγαμε από την διάθεση προσαρμογής προς τήν πραγματικότητα τής έποχής και λιγότερο δείχνει συμμόρφωση προς τούς όρους έπιβολής του έπιτιμιού, οι όποιοι βέβαια δέν προέβλεπαν κανενός είδους έξαίρεση· όμως άναδεικνύεται σε κυρίαρχη θέση μέσα στην πραγματεία του Χρυσάνθου, διά τής όποιας ένδεχομένως έπιζητείται να καλυφθεί άκριβώς ένας ευρύτερος σκοπός, δηλαδή να περιοριστεί ή ύπερβολική χρήση του έπιτιμιού από όρισμένους εκκλησιαστικούς προϊσταμένους και ειδικότερα από εκείνους του περιβάλλοντος του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Γι' αυτά όμως ό λόγος θα είναι λίγο παρακάτω· τώρα άς άφήσουμε τόν Χρυσάνθο να μιλήσει ό ίδιος για τό θέμα αυτό.

«Είναι όμως δίκαιον και άναγκαϊόν όσοι δύνονται να άφορισουν τούς άρχοντας, να συλλογιστούν και να στοχασθούν καλά, πόσα κακά ήμπορουν να έλθουν εις την εκκλησίαν από τόν άφορισμόν τούτον, και ούτω να μὴν είναι εύκολοι και άσυλλόγιστοι εις τό να ένεργοῦν εκείνο όπου δύνονται, όρῶντες τούς άρχοντας καταφρονητάς του δικαίου... Τούτην την παρατήρησιν δέν την έχει ό κανών όταν άφορίζει, διατι αυτός άφορίζει άορίστως εκείνον όπου πέση εις τό παράπτωμα, ή με τό να μὴν δύναται να στοχασθῆ όλα τά περιστατικά του καιρού ή με τό να μὴν βαστῆ δυνατότεραν την δικαιοσύνην και αλήθειαν από αυτά. "Όθεν αν είναι και άρχων και βασιλεύς έννοχος εις εκείνο τό άμάρτημα όπου έμποδίζει ό κανών, πίπτει εις τόν άφορισμόν του κανόνος· άλλ' όμως και εις τοῦτο πρέπει να φροντίσῃ και να στοχασθῆ ό φρόνιμος προεστώς την ωφέλειαν τής εκ-

κλησίας, και να μην αποκηρύξει άφορισμένον τὸν ἄρχοντα, ἂν καλὰ και ἀπὸ τοῦ κανόνος εἶναι ἀφορισμένος... λοιπὸν ἄς στοχάζεται τὰ ἀποτελέσματα ὅπου δύνονται νὰ ἔλθουσιν ὅταν ἀφορίζονται οἱ ἡγεμόνες και ἄς μεταχειρίζεται τὴν ἐξουσίαν του εἰς τούτους πολλὰ σπάνια και εἰς ὑποθέσεις ὅπου ἀλλέως δὲν διορθώνονται, συλλογίζόμενος ὅτι ὁ ἀφορισμὸς καθὼς και πᾶσα δικαιοδοτικὴ ἐνέργεια ἔχει σκοπὸν τὴν ὠφέλειαν...».¹⁰

Στὴν προσέγγιση λοιπὸν αὐτῆ τοῦ θέματος ἐκ μέρους τοῦ λόγιου ἀρχιμανδρίτη ἐκεῖνο πού φαίνεται νὰ προτάσσεται εἶναι τὸ συμφέρον τῆς ἐκκλησίας· συμφέρον πού ἐπιζητεῖται νὰ ἐξασφαλισθεῖ μὲ τὴν φιλικὴ διάθεση και σύμπλευση μὲ τὶς ἐνέργειες τῆς ἀρχοντικῆς τάξης. Βεβαίως, ὅπως ἔχουμε ἤδη παρατηρήσει, δὲν ἐξαιρεῖ τοὺς ἄρχοντες ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης και λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀφοριστικῆς ποινῆς. Φοβούμενος ὥστόσο τὶς παρενέργειες παρομοίων ἐνεργειῶν ἐπιζητεῖ μετριοπάθεια και ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς μόνο στις ἔσχατες περιστάσεις. Τὴν προσέγγισή του αὐτὴ ἐπιζητεῖ νὰ τὴν προσδιορίσει καλύτερα ἀνασύροντας ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τὸ ἀνάλογο παράδειγμα τὸ ὁποῖο θὰ φρονηματίσει και θὰ νοηθεῖται μὲ τὸν ἄμεσο διδακτισμὸ του.

Ὁ χῶρος τοῦ παραδείγματος πού ἐπιλέγεται γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι ἐκεῖνος τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας και τὸ πράγμα βέβαια δὲν εἶναι τυχαῖο ἐπειδὴ μὲ τὴν ἐπιλογή αὐτὴ μπορεῖ νὰ τονισθεῖ μὲ τὸν καλύτερο τρόπο ἢ κατώτερη ποιότητα τῶν θρησκευτικῶν ἀντιπάλων οἱ ὁποῖοι διέπραξαν λάθος και σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, ἐπιβάλλοντες δηλαδὴ ἀφορισμὸ εἰς βᾶρος ἐπισήμων προσώπων και προξενώντας ἔτσι ἀνυπολόγιστες ζημιές στὴν ἐκκλησία. Γράφει λοιπὸν ὁ Χρῦσανθος: «Τοῦτο λοιπὸν φροντίζοντας ἄς στοχάζεται ὁ προεστὸς νὰ μὴν ἀφορίζῃ χωρὶς μεγάλην ἀνάγκην τοὺς ἡγεμόνας, διὰ νὰ μὴν προξενηθῇ μέγας ὄλεθρος εἰς τοὺς πιστοὺς και τὴν ἐκκλησίαν· εἰ δὲ μὴ, θέλομεν πέσει εἰς μεγάλας δυσκολίας και συμφοραῖς, ὡς ἔπαθον οἱ παπίσαι μὲ τοὺς Ἄγκλους, οἱ ὁποῖοι ἡμποροῦντες διὰ τὸν ἄθεσμον γάμον και μοιχὸν τοῦ ὀγδόου Ἐνρίκου ρηγὸς τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας νὰ ἀποφασίσουν μόνον ὅτι ὁ γάμος ἐκεῖνος ἦτον ἄθεσμος και μοιχεῖα και νὰ ἀφήσουν ἔτζη τὰ πράγματα, ἐπέρασαν εἰς τὸν ἀφορισμὸν, ὅθεν ἔγινεν ἐπανάστασις και σχίσμα, και ἀνοίχθη πύλη ἄλλης δεινοτέρας αἰρέσεως εἰς ἐκεῖνο τὸ βασίλειον, καθὼς εἶναι τώρα».¹¹

10. EBE 69, φ. 6r-v.

11. Ἐδῶ φυσικὰ ὁ Χρῦσανθος ἀναφέρεται στὰ γεγονότα πού συνέβησαν στὴν Ἀγγλία τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. και συγκεκριμένα στὴν παραχώρη ζωὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἐρρίκου τοῦ Η' (1492-1547), τὴν σύγκρουσή του μὲ τὸν πάπα Κλήμη Ζ' και τὶς ἐν συνεχείᾳ ἐνέργειες πού ὀδήγησαν στὴν ἀπόσπαση τῆς ἀγγλικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ

Αυτές είναι οι θέσεις του Χρυσάνθου Νοταρά σχετικά με την έπιβολή του άφοριστικού έπιτιμίου σέ έπιφανή πρόσωπα. Στην πραγματεία του μπορούμε άνεπιφύλακτα νά ύποστηρίξουμε ότι ή θέση αυτή άναδεικνύεται σέ κυρίαρχο θέμα και φαίνεται νά συμπλέει πρós τις έν γενέει ιδεολογικές τάσεις πού αρχίζουν νά έμφανίζονται στίς αϋλές τών Φαναριωτών ήγεμόνων τής Μολδοβλαχίας. "Άλλωστε και ή σύνταξη τής όλης πραγματείας στό περιβάλλον αυτό έχει τις αίτίες της και ίσως νά μñ είναι άσχετη πρós τις γενικότερες φιλοδοξίες τών ήγεμόνων τής περιοχής. Πάντως είναι ή πρώτη φορά πού παρόμοια άποψη έκπορεύεται από έπίσημα εκκλησιαστικά χείλη, μοιλονότι από την εξέταση τής έπιτιμητικής πρακτικής μπορεί νά διαφανεί ότι κάπως έτσι εφαρμόζονταν αυτή ή εκκλησιαστική ποινή όταν είχε άπέναντί της έπίσημο πρόσωπο. Φυσικά όμως και τά αντίθετα παραδείγματα δέν άπουσιάζουν...

Παρατηρήσαμε στην αρχή ότι ή όλη πολιτική συμπεριφορά και δράση του Χρυσάνθου Νοταρά και ως αρχιμανδρίτη αλλά και ως πατριάρχη Έεροσολύμων συνδέεται με την άνοδο τών Φαναριωτών και παράλληλα συμβάλλει στην ένίσχυση τής έξουσίας τους: άλλωστε ή πραγματεία αυτή δέν είναι τό μόνο έργο πού εκπόνησε εκεί ό Χρυσάνθος. "Έχει έπισημανθεί από την έρευνα ότι ως πρós την περίπτωση τών ήγεμόνων τής Βλαχίας βρισκόμαστε ένώπιον ένός καλά όργανωμένου προγράμματος άνάδειξης τής ήγεμονικής αϋλής ως κέντρου πολιτικής και πολιτιστικής έξουσίας. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού είναι έπίσης γνωστό ότι πολλά έργα γράφτηκαν ή μεταγλωττίστηκαν και πολλά άλλα τυπώθηκαν και πρós την κατεύθυνση αυτή ή συμβολή του Μπασαράμπα παραμένει μεγάλη. "Ο ίδιος ήγεμόνας μάλιστα ζήτησε την άδεια από τό οίκουμενικό πατριαρχείο νά μεταφέρει στην άπλή γλώσσα και την Έρμηνεία τών τεσσάρων Εύαγγελίων του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας.

Τό ένα λοιπόν είναι αυτό. "Η πραγματεία, όπως ρητά αναφέρεται στον τίτλο της, συντάσσεται κατ' έπιταγήν του Μπασαράμπα. Μήπως όμως πέραν του προγράμματος, για τό όποιο πρìν από λίγο μιλήσαμε, ό Μπασαράμπας έπιζητεί νά ίκανοποιήσει και κάποια άλλα έρωτήματά του πού έχουν άμεση σχέση με την έν γενέει πολιτική του; Για νά άπαντήσουμε στό έρώτημα αυτό πρέπει νά συνεκτιμήσουμε τό γεγονός ότι ό συγ-

τό σώμα τής καθολικής εκκλησίας. Φυσικά ό Χρυσάνθος δέν έπεκτείνεται σέ γενικότερη άνάλυση τών συγκρούσεων αυτών αλλά επικεντρώνει τό ενδιαφέρον του γύρω από τους παράνομους γάμους του Έρρίκου πού προκάλεσαν την αντίδραση τής καθολικής εκκλησίας: τό γεγονός αυτό άλλωστε άναδεικνύεται ως τό πλέον καταληπτό παράδειγμα πού μπορεί νά άποκομίσει κανείς από την διένεξη αυτή.

γενής του Σερμπάν Καντακουζηνός είχε αφοριστεί από τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἰάκωβο, αφορισμὸς ποὺ ὁ μετέπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος Β' ὁ Ἀκαρνὰν ἀρνήθηκε νὰ λύσει.¹² Ὑπῆρχε δηλαδὴ πέραν τῶν ἄλλων καὶ κάποιο ζήτημα ἀνοιχτό, ὅταν συντάσσεται τὸ ἔργο: ἡ κρίση στὶς σχέσεις τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας μὲ τὸ περιβάλλον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἴσως λοιπὸν ὁ Μπασαράμπας ἐπιζητεῖ νὰ ἐνισχύσει τὸ ὄπλοστάσιό του μὲ τὴν γνώση τῶν ὅπλων ποὺ διαθέτει ὁ «ἀντίπαλος» καὶ βεβαίως νὰ κατανοήσῃ τὴν ὕψη, τὴν ἐμβέλεια καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ αφορισμοῦ. Συγχρόνως βέβαια ὁ ἡγεμόνας αὐτὸς ἀποκτᾷ καὶ ἓνα ἐργαλεῖο φτιαγμένο μάλιστα ἀπὸ ἄξια ἐκκλησιαστικὰ χέρια τὸ ὁποῖο ἀποφαίνεται ὅτι δὲν πρέπει ἡ ἐκκλησία νὰ ἀφορίζει τοὺς ἡγεμόνες ἤ, μὲ ἄλλα λόγια, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν πρέπει νὰ συγκρούεται μὲ τοὺς ἀρχόντες ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐν τέλει ἐξαρτᾶται.

Βεβαίως τὸ ἔργο αὐτὸ ποτὲ δὲν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ περάσει ἀπαρατήρητο. Πέραν τῶν ἄλλων ἐμποδίων ποὺ ἐνδέχεται νὰ συνάντησε ἡ ἐκδόσή του καὶ ἡ διάσωσή του ὑπὸ τὴν μορφή τριῶν μόνο χειρογράφων, ὁ ρηξικέλευθος συμβιβασμὸς ποὺ προτείνεται κατὰ τρόπο ἐπίσημο ἀπὸ τὸν Χρῦσανθο δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ μποροῦν νὰ φθάσουν ὡς τὰ πιεστήρια τοῦ τυπογραφείου. Ἄλλωστε, ὅπως εἶπαμε, καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοσή του δὲν εἶναι μεγάλη. Προεκτείνοντας μάλιστα τὸν συλλογισμό μας αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ὅτι ἀκριβῶς οἱ θέσεις αὐτὲς εἶναι ἡ αἰτία ποὺ ὠθοῦν τὸν ἀντιγραφέα τοῦ χειρογράφου τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας νὰ διακόψει τὴν ἀντιγραφή του ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ χειρογράφου ἀπὸ ὅπου ἀρχίζουν νὰ γράφονται οἱ ἀπόψεις τοῦ Χρῦσανθου γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ αφορισμοῦ ἐναντίον τῶν ἀρχόντων.

12. Hurmuzaki, *Documente privitoare Românilor...*, τ. 14.1, Βουκουρέστι 1915, σ. 305-311, ὅπου γράμμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Καλλίνικου Β' πρὸς τὸν ἡγεμόνα Κωνσταντῖνο Μπασαράμπα. Ὁ πατριάρχης ζητᾷ ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Σερμπάν Καντακουζηνοῦ ἀποκατάσταση τῆς οικονομικῆς ζημιᾶς ποὺ ὑπέστη ἡ Ἐκκλησία ἐξαιτίας τοῦ νεκροῦ πιά Σερμπάν προκειμένου νὰ λυθεῖ ὁ αφορισμὸς.